

BADIIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN TERMINOLOGIYASI

Murodullayeva Fotima Saydulloyevna

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Students

Email: fotimamurodullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asar shakl va mazmun terminlari va ularning uyg'unligi masalasi tahlil qilinadi. Bu ikki terminning bir-biriga bo'lgan bog'liqligi bilan birga badiiy asarlarni yoritishdagi o'rni borasida so'z yuritiladi. Tadqiqot davomida ayrim mashhur asarlar misolida ushbu tushunchalarning tasniflari va ajralmasligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: shakl va mazmun, badiiy va qiyosiy tahlil, uslub, janr, kompozitsiya, badiiy nutq, ritm, mavzu, fabula, konflikt, badiiy g'oya, tendensiya, estetik ta'sir obrazlilik, uslub, g'oya, tahlil, "O'tkan Kunlar", "Kecha va Kunduz", "Mehrobdan Chayon".

Badiiy asar inson tafakkuri va estetik qarashlarning mahsuli sifatida shakl va mazmun birligiga tayanadi. Adabiyotshunoslikda mazmun asarning g'oyasi, yozuvchi fikri va hayotiy haqiqatlarni ifodalovchi muhim element va o'zgarishlar yig'indisidir. Shakl mazmunning mavjudlilik usulini, ichki tuzilishini ya'ni tasnifini ifodalovchi badiiy vositalar tizimidir. Ular bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi. Mazmun o'zining muayyan shaklda ifodalanganidek, muayyan shaklga egadir. Shu bois har bir badiiy asar o'zining mazmun va shakl birligi tufayli mavjud, qolaversa, uyg'unlikka egadir. Badiiy asarning shakliy, mazmuniy, yoki shakliy-mazmuniy harakterdagi ayrim tomonlari, unsurlari mazmun va shaklning yagona, bir butun real ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bunda shakl uslub, janr, kompozitsiya, badiiy nutq,

ritm, mazmun esa, mavzu, fabula, konflikt, badiiy g'oya, tendensiya kabi unsurlarni o'z ichiga oladi:

- Uslub – bu yozuvchining o'z g'oya va his-tuyg'ularini obrazli, ta'sirchan til vositalari (o'xshatish, metafora, epitet) orqali ifodalash usuli bo'lib, u ijodkorning individual dunyoqarashi, nutqiy o'ziga xosligi va estetik qarashlarini aks ettiradi.

- Janr (fransuzcha: *genre*, lotincha: *generis* “jins”, “tur”) – bu asarning hayotni qamrab olish ko'lamini, mazmuni va shakli xususiyatlariga ko'ra tarixan shakllangan ichki bo'linishi bo'lib, u epik (roman, qissa), lirik (g'azal, she'r) va dramatik (drama, komediya) turlarga bo'linadi. Janrlar adabiy asarning mavzu-mundariyasi va badiiy ifoda usullarini boyitib, o'quvchiga asar ta'sirchanligini ta'minlaydi.

- Kompozitsiya (lotincha *compositio* – tuzilish, birlashish) – asar qismlarining mazmun va g'oya asosida o'zaro bog'lanishi, joylashish tartibi va tuzilishidir. U syujet elementlari (tugun, rivoj, kulminatsiya, yechim), obrazlar, lirik chekinishlar va qistirma epizodlarni bir butunga birlashtiradi. Kompozitsiya asar badiiyligi va g'oyasini ochishga xizmat qiladi.

- Badiiy nutq va ritm. Badiiy nutq – bu obrazli, hissiy-ta'sirchan, tasviriy vositalar (metafora, epitet) bilan boyitilgan, yozuvchi va qahramonlar tomonidan aytiladigan adabiy nutq shaklidir. Ritm esa nasr va nazmda so'zlar, bo'g'inlar yoki ohangning muayyan tartibda takrorlanishi bo'lib, asarning ta'sirchanligi va hissiy bo'yoqdorligini ta'minlaydi.

- Mavzu – badiiy asarda tasvirlangan hayotiy hodisalar, muayyan doiradagi voqealar majmui, yozuvchi qalamga olgan asosiy hayotiy material.

- Fabula – badiiy asarda tasvirlangan voqealar va hodisalarning xronologik (o'zaro bog'liq, vaqt ketma-ketligidagi) bayoni.

- Konflikt – badiiy asardagi xarakterlar, fikrlar, manfaatlar yoki inson bilan jamiyat, atrof-muhit o'rtasidagi ziddiyat.

•Badiiy g'oya va tendensiya. Badiiy g'oya – bu yozuvchining hayotiy voqelikni tasvirlash orqali o'quvchiga yetkazmoqchi bo'lgan asosiy fikri va maqsadidir. Tendensiya – yozuvchining badiiy asarda muayyan bir g'oyani aniq va maqsadli ravishda ilgari surishi, muammoga o'zining ijtimoiy-siyosiy yoki axloqiy munosabatini ochiqroq ifodalashidir.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda tahliliy va qiyosiy usullardan foydalanildi. O'zbek adabiyotining ayrim namunalari asosida shakl va mazmun o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi. Shuningdek, umumlashtirish orqali nazariy xulosalar chiqarildi hamda adabiyotshunoslikka oid nazariy manbalar asosida shakl, mazmun, janr, kompozitsiya, uslub, fabula va konflikt, kabi tushunchalarning mohiyati tahlil qilindi. Bundan tashqari, qiyosiy-tahliliy usul yordamida “O'tkan Kunlar”, “Kecha va Kunduz”, “Mehrobdan Chayon” asarlarida shakl va mazmun elementlarining bog'liqligi o'rganib chiqildi. Bu jarayon shu ikki termin bo'limlari : janr, kompozitsiya, badiiy nutq va obrazlilik vositalari orqali ochib berildi. Umumlashtirish metodi orqali esa, olingan natijalar tizimlashtirib, shakl va mazmunning o'zaro bog'liqligi yuzasidan ilmiy xulosalar chiqarildi.

Natijalar

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, shakl va mazmun badiiy asarning ajralmas ikki tomonidir. Mazmun qanchalik chuqur va dolzarb bo'lsa, uni ifodalovchi shakl ham shunchalik mukammal bo'lishi zarur.

Masalan, O'tkan kunlar asarida ijtimoiy muammolar, insoniy munosabatlar va milliy qadriyatlar mazmun sifatida ilgari suriladi. Ushbu mazmun aniq tasvirlangan obrazlar, aniq fabula va to'liq konflikt ya'ni o'sha tuzum va obrazlar orasidagi ziddiyat mukammal yoritilishi orqali ochib berilgan.

Shuningdek, Kecha va kunduz asarida inson ruhiyati va ichki kechinmalar chuqur mazmun sifatida namoyon bo‘lib, u psixologik tasvir va badiiy nutq orqali ifodalangan.

Bundan tashqari, Mehrobdan chayon asarida jamiyatdagi illatlar satirik uslub orqali ochib berilib, shakl mazmunni yanada kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qilgan.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy asarda shakl va mazmun terminologiyasi muhim obrazlar, voqealar tizimi hamda badiiy vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Har bir termin — janr, kompozitsiya, fabula, konflikt va badiiy nutq — asarda mazmunni ochishning muayyan shakliy ko‘rinishidir.

Masalan, O‘tkan kunlar romanida mazmun markazida jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy qarama-qarshiliklar turadi. Bu qarama-qarshilik oddiy “eskilik va yangilik” emas, balki inson erki, sevgi va shaxsiy tanlov masalasining urf-odatlar bilan to‘qnashuvi sifatida ochiladi. Xususan, Otabek obrazi yangicha fikrlovchi, savdo-sotiqni rivojlantirish, erkin hayot qurish tarafdori bo‘lgan shaxs sifatida gavdalanadi. Unga qarama-qarshi ravishda, Kumushning taqdiri orqali ayollarning jamiyatdagi qaram holati, Zaynab obrazi orqali esa rashk va ichki ziddiyatlar ko‘rsatiladi. Bu asarda konflikt — mazmunning asosiy tashuvchisi bo‘lib, u shaxsiy (Otabek–Zaynab–Kumush o‘rtasidagi munosabatlar) va ijtimoiy (erkinlik va an’ana to‘qnashuvi) darajada namoyon bo‘ladi. Fabula izchil rivojlanib, voqealar ketma-ketligi orqali ushbu ziddiyatlar kuchayib boradi va tragik yakun bilan tugaydi. Demak, kompozitsiya va fabula shakliy vosita sifatida mazmunni bosqichma-bosqich ochib beradi.

Kecha va kunduz asarida esa mazmun yanada murakkabroq — bu yerda asosiy e’tibor insonning ichki dunyosiga qaratiladi. Xususan, Zebi obrazi orqali ayol taqdiri, erkinlikka intilish va jamiyat bosimi o‘rtasidagi ziddiyat chuqur

psixologik tarzda tasvirlanadi. Zebi nafaqat voqealar ishtirokchisi, balki mazmunni ochuvchi markaziy obraz sifatida xizmat qiladi. Bu asarda shakl sifatida psixologik tasvir va ichki monologlar ustunlik qiladi. Qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari batafsil yoritilishi orqali mazmun ochiladi. Agar bu asar oddiy voqeaband uslubda yozilganida edi, inson ruhiyatining bunday nozik qatlamlari ochilmagan bo'lardi. Demak, bu yerda shakl (psixologik uslub) mazmun (ruhiy tahlil)ga to'liq mos keladi.

Shuningdek, Mehrobdan chayon asarida mazmun jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik, jaholat va mansabparastlikni fosh etishga qaratilgan. Bu mazmun konkret obrazlar orqali ochiladi. Masalan, ayrim diniy va ijtimoiy mavqega ega bo'lgan shaxslar tashqi tomondan taqvodor ko'rinsa-da, aslida manfaatparast va riyo bilan yashovchi sifatida tasvirlanadi. Bu asarda shakl sifatida satira va kinoya tanlangan. Muallif kulgili, istehzoli ifodalar orqali jiddiy muammolarni ochib beradi. Natijada o'quvchi nafaqat voqeani angelaydi, balki undagi illatlarga nisbatan tanqidiy munosabat ham shakllantiradi. Demak, satirik shakl mazmunni keskinlashtirib, uning ta'sir doirasini kengaytiradi. Umuman olganda, ushbu misollar shuni isbotlaydiki, badiiy asarda mazmun qanday bo'lsa, unga mos shakl tanlanadi:

- ijtimoiy va shaxsiy ziddiyatlar — konflikt va dramatik kompozitsiya orqali,
- ruhiy kechinmalar — psixologik tasvir va ichki monolog orqali,
- ijtimoiy tanqid — satira va kinoya orqali ifodalanadi.

Shu tariqa, shakl va mazmun o'zaro bog'liq holda badiiy asarning yaxlit tizimini tashkil etadi.

Xulosa (Conclusion) — kuchaytirilgan, tahliliy variant

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarda shakl va mazmun o'zaro aloqador, bir-birini taqozo etuvchi yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida

ko‘rib chiqilgan misollar shuni ko‘rsatdiki, mazmun alohida holda mavjud bo‘la olmaydi — u faqatgina aniq tasvirlangan obrazlar, izchil voqealar rivoji va mos badiiy ifoda orqali o‘z mohiyatini to‘liq ochadi. Shu bilan birga, shakl ham passiv vosita emas, balki mazmunni tashkil etuvchi va uni yo‘naltiruvchi faol omil hisoblanadi. U voqealar tartibini belgilaydi, obrazlarning xarakterini chuqurlashtiradi hamda o‘quvchining asarni qanday qabul qilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Aynan shakl orqali mazmun estetik qiymat kasb etadi va hissiy-ta’sirchan kuchga ega bo‘ladi. Tahlillar shuni anglatadiki, badiiy asarda mazmunning turi va yo‘nalishi qanday bo‘lsa, unga mos shakl tanlanadi va bu tanlov tasodifiy emas, balki ichki badiiy zarurat natijasidir. Natijada shakl va mazmun o‘rtasida o‘zaro moslik emas, balki chuqur ichki uyg‘unlik yuzaga keladi. Demak, badiiy asarning haqiqiy qiymati nafaqat uning g‘oyasida, balki aynan shu g‘oyaning qanday shaklda ifodalanganida namoyon bo‘ladi. Shakl va mazmunning ana shu uzviy birligi asarni oddiy matndan san’at darajasiga ko‘taruvchi asosiy mezon hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
2. 2. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. — Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti.
3. 3. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
4. 4. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
5. 5. Ozod Sharafiddinov. Adabiyot — hayot darsi. — Toshkent: Ma’naviyat.
6. 6. Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. — Toshkent: Akademi nashr.
7. 7. Aristotel. Poetika. — (tarjima nashri).
8. 8. Belinsky. Adabiyot haqida maqolalar.